UOT 94(479.24)

CƏFƏR XANƏLİYEV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
"Azərbaycan tarixi" kafedrasının baş müəllimi.
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, "Azərbaycan tarixi
(humanitar fakültələr üzrə)" kafedrasının dissertantı.
cafar.xanaliyev1988@mail.ru

AZƏRBAYCAN SSR-DƏ SOVET MİLLİ SİYASƏTİ ƏTRAFINDA İXTİLAFLAR VƏ MİLLİ MÜNASİBƏTLƏRİN KƏSKİNLƏŞMƏSİ
(1920-ci illərin ilk yarısı)

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/112-118

Məqalədə əsasən XX əsrin 20-ci illərinin birinci yarısında Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında sosializm quruculuğu prosesində rəhbər dairələrdə sovet milli siyasəti və milli məsələlər ətrafında baş vermiş ixtilaflar öyrənilmişdir. Aparılmış tədqiqatda arxiv mənbələrinə və elmi ədəbiyyatlara edilən istinadlar əsasında aprel (1920-ci il) işğalından sonra Azərbaycanda həyata keçirilməsinə başlanan sovet milli siyasətinə dair yaranmış ziddiyyətlər dərindən araşdırılmış, mövcud ixtilaflara səbəb olan əsas amillər göstərilmiş, sovet milli siyasətinin əsl mahiyyəti açıqlanmışdır. Həmçinin, Azərbaycan SSR rəhbərliyində vətənpərvər azərbaycanlı kommunistlərlə qeyri-millətlərdən olan kadrlar arasında milli məsələlərə dair mövcud ixtilafların, sovet milli siyasəti ətrafında gedən mübarizənin ölkəmizdə milli münasibətlərə təsiri, milli münasibətlərin gərginləşməsinə, siyasi qarşıdurmaya yol açması halları da araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan SSR, milli məsələ, ixtilaflar, sovet milli siyasəti, milli münasibətlər.

Giriş. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində olduğu kimi ZSFSR və SSRİ-nin təşkilindən sonra da milli məsələlər, sosializm quruculuğu işinə dair yaranmış ixtilaflar və bunun milli münasibətlərə təsiri, o cümlədən sovet milli siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olan kadr siyasəti öz aktuallığı ilə xüsusən seçilmişdir. Bəhs edilən dövrdə də xalqının xoşbəxtliyini düşünən bir çox azərbaycanlı kommunistlər totalitar sovet siyasi sistemində millətin hüquq və haqlarının itirilməsindən narahat olur, milli məsələlər ətrafında düşünür və məhdud səviyyədə olsa belə milli mənafeyi qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Azərbaycan SSR-də milli siyasət ətrafında yaranan kəskin ziddiyyətlər rəhbər dairələrdə xüsusilə azərbaycanlı kadrlarla, qeyri-azərbaycanlı kadrlar arasında qarşıdurmaya gətirib çıxarırdı. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin elan edilməsindən sonra sovet dövlət quruculuğu istiqamətində ilk tədbirlərin həyata keçirilməsi, azərbaycanlıların partiya, sovet, ictimai və təsərrüfat təşkilatlarına işlərə cəlb edilməsi, sovet idarəçilik siteminin milliləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin dövlət səviyyəsində tətbiqi işinin genişləndirilməsi, ixtisaslı milli kadrların hazırlanması işi, əksər vaxtlarda həm Mərkəzin, həm də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının qeyri azərbaycanlı rəhbər təmsilçilərinin sovet milli siyasətində tutduğu antiazərbaycan mövqeyi, partiya rəhbərliyinin Bakıda və respublikanın digər bölgələrində yeritdiyi siyasət və başqa mühüm məsələlər ətrafında uzun müddət Azərbaycan SSR rəhbərliyində kəskin ixtilaflar, siyasi çəkişmələr və ciddi münaqişələr baş vermişdir. Mübarizə aparan tərəflərə münasibətdə Mərkəzin bir çox hallarda antiazərbaycan mövqeyi tutması sovet hakimiyyətinin ilk illərindən respublikada milli münasibətləri daha da gərginləşdirir, siyasi və milli qarşıdurmaya yol açırdı. Nəriman Nərimanovun Azərbaycandan uzaqlaşdırılmasından sonra milli yönümlü siyasətin bir qədər zəifləməsi müşahidə edilirdi. Bununla belə, problemin dərindən tədqiqinə əsasən milli məsələlər və sovet kadr siyasəti ətrafında gedən mübahisələrin, ziddiyyətlərin heç də səngimədiyini, əksinə daha da dərinləşdiyini qeyd edə bilərik.

Azərbaycan SSR rəhbərliyində milli siyasət ətrafında ixtilaflara səbəb olan əsas amillər. Öyrənilməsi zəruri və mühüm problemlərdən biri də XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan SSR rəhbərliyində milli məsələlər və Moskvanın Azərbaycanda yeritdiyi kadr siyasəti ətrafında baş vermiş ixtilafla-

rın, daxili-siyasi çəkişmələrin səbəbləri və mahiyyətinin obyektiv tədqiq edilib araşdırılmasıdır. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən az sonra respublikanın rəhbər dairələrində, partiya təşkilatlarında milli siyasətin məzmunu və həyata keçirilməsi ilə bağlı ciddi ziddiyyətlər meydana gəldi. Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, aprel (1920-ci il) işğalından sonra respublikada yaranmış gərgin və son dərəcə mürəkkəb siyasi vəziyyətdə hakimiyyətə gəlmiş, hər birinin öz məqsəd və mənafeyi olan, həmçinin bu baxımdan bir-birindən fərqlənən, hətta bir-biri ilə kəskin ziddiyyət təşkil edən müxtəlif siyasi qüvvələrin Azərbaycan SSR rəhbərliyində təmsil olunması amili və sovet milli siyasətində Moskvanın əksər hallarda antiazərbaycan mövqeyi yeritməsi milli münasibətlərdə qarşıdurmaya yol açan səbəblər içərisində ən başlıca və əsas yer tutur.

Azərbaycan SSR-də ilk dövrdə ali qanunverici və icraedici orqan kimi Müvəqqəti İnqilabi Komitə elan edilmişdi. Onun tərkibi əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi: N.Nərimanov – sədr, M.Hüseynov, Ə.Qarayev, H.Sultanov, A.Əlimov. Sovet Rusiyası Xalq Milli İşlər Komissarlığı Kollegiyasının üzvü olan N.Nərimanov Leninin göstərişi ilə Zaqafqaziya müsəlmanlarının işləri üzrə komissar təyin olunmuşdu. Nəriman Nərimanov Bakıya 1920-ci ilin mayın 16-da gəlmişdi. İnqilab Komitəsi aprelin 28-də öz qərarı ilə respublikanın yeni hökumətinin – Xalq Komissarları Şurasının tərkibini təsdiq etdi. Yeni hökumətin sədri və Xalq Xarici İşlər Komissarı N.Nərimanov olsa da, bu zahiri xarakter daşıyırdı.

Belə ki, sovetləşmənin əvvəllərində Azərbaycanda olan mürəkkəb siyasi şəraitdə hakimiyyətə gəlmiş siyasi qüvvələrin və rəhbərlikdə məsul vəzifələr tutan şəxslərin milli tərkibi müxtəlif idi. Onlar nəinki milli tərkibə görə, eləcə də siyasi məqsədlərinə və manevrlərinə, ölkədə aparılan siyasətdə "sərt" və "yumşaq" mövqelərinə görə bir-birlərindən fərqlənirdilər. Dövrün tarixinin obyektiv və dərindən tədqiqinə əsasən aprel (1920-ci il) çevrilişindən sonra Azərbaycan SSR hakimiyyətində təmsil olunan siyasi qüvvələri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Birinci, Azərbaycanda sosializm ideyalarını həyata keçirən və Moskvanın mənafeyini müdafiə edən qüvvələr. Bura müxtəlif millətlərdən olan kommunistlər daxil idi.

İkinci, siyasi çevrilişdən istifadə edib respublikada hakimiyyətə gəlmiş və milli intiqam hissi ilə fəaliyyət göstərən erməni kommunistlərindən ibarət qüvvələr.

Üçüncü, "beynəlmiləlçi" azərbaycanlı bolşeviklərdən ibarət qüvvələr.

Dördüncü, xalqın azadlıq yolunu sosializmdə görən milli hisli, milli baxışlı kommunistlərdən olan qüvvələr [1, s.83].

Aprel (1920-ci il) çevrilişindən sonra hakimiyyətə gəlmiş qüvvələr arasında ixtilaf və fikir ayrılıqlarını doğuran səbəblər aşağıdakılar idi: Azərbaycan dilinə, dinə, respublikanın ərazi bütövlüyünə, kəndlilərə və ziyalılara, iqtisadiyyatla bağlı məsələlərə münasibətdə, yanaşmada laqeydlik və hörmətsizlik. Belə ki, Azərbaycanın başlıca olaraq qeyri millətlərdən ibarət olan rəhbərləri respublikanın özünəməxsus spesifik yerli şəraitini, milli xüsusiyyətlərini və milli mənafelərini nəzərə almır, almaq da istəmir, xalqın adət-ənənələrinə biganəlik göstərirdilər.

Azərbaycanda sosialist dəyişikliklər həyata keçirilərkən yerli şəraiti, milli adət-ənənələri, dil və din amillərini nəzərə almağı tələb edən N.Nərimanov hesab edirdi ki, respublika azərbaycanlı kommunistlər tərəfindən idarə olunmalıdır. O, bildirirdi ki, Azərbaycanın milli simasını səciyyələndirən cəhətlər ciddi surətdə saxlanılmalı və gücləndirilməlidir. Azərbaycanın "simasızlaşdırılmasının" qəti surətdə əleyhinə olan N.Nərimanov və onun tərəfdarları bütün hakimiyyəti əslində öz əlində cəmləşdirmiş Kommunist Partiyasının rəhbər orqanlarında azlıq təşkil edirdilər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommunistlərin əsas hissəsi qeyri-azərbaycanlılardan ibarət olduğu üçün respublikanın müstəqilliyinin müvəqqəti hal olduğunu öz əməllərində sübut edirdilər. Milliyyətcə erməni olan kommunistlər çox böyük səlahiyyətli Bakı Partiya Komitəsinin ətrafında birləşərək öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmək istəyirdilər. Onlar 1920-ci il mayın 5-6-da keçirilmiş birinci Ümumbakı partiya konfransında şəhər partiya komitəsinə və onun bürosuna öz tərəfdarlarının seçilməsinə nail oldular. Beləliklə, respublikada milli, mənəvi və iqtisadi problemlərin həllində qarşıdurmanın əsası qoyuldu.

Milli məsələlər ətrafında ixtilafların Azərbaycan SSR rəhbərliyində siyasi və milli qarşıdurmaya yol açması. Milli təmayülçülük. Rəhbərlikdə yüksək vəzifələr tutan birinci qrup – Mərkəzin mənafeyini müdafiə edərək, Moskvanın partiya xəttini "beynəlmiləlçilik prinsiplərindən" istifadə etməklə Azərbaycanda tətbiq etməyə çalışırdılar. Hələ çevrilişin ilk günlərindən Moskvadan Bakıya

"partiya xəttini" yeritmək üçün yüksək vəzifələrə "təcrübəli bolşeviklərin" göndərilməsi azərbaycanlı kommunistlərə inamsızlıq və etimadsızlıqdan irəli gəlirdi. Q.K.Orconikidze, S.M.Kirov, N.N.Kolesnikov, İ.M.Qubkin, A.P.Serebrovski, Lominadze və başqaları Azərbaycanda partiya xəttini respublikanın milli mənafeyi baxımından deyil, Mərkəzin mənafeyi baxımından həyata keçirirdilər.

İkinci qrup – aprel (1920-ci il) çevrilişindən istifadə edərək hakimiyyətə gələn zahirən bolşevik, daxilən isə ürəklərində daşnak qisası gəzdirən, milli intiqam hissi ilə yaşayan erməni bolşeviklərindən ibarət qüvvələr idi ki, tez bir zamanda AK(b)P Bakı Komitəsini öz əllərinə alaraq, Azərbaycanın müstəqilliyi və inkişafına, milli mənafeyinə xidmət edən rəhbərlərə, xüsusən Nəriman Nərimanov və onun tərəfdarlarına qarşı müxalifətdə duraraq, hər vəchlə xalqın və respublikanın xeyrinə olan qərarlara mane olmağa çalışırdılar. Mirzoyan, Mikoyan, Sarkis və başqa erməni kommunistlərinin hiyləgər, planlı siyasəti nəticəsində rəhbərləri, o cümlədən istər rus, istərsə də "beynəlmiləlçi" azərbaycanlı rəhbərləri tərəflərinə çəkərək, öz niyyətlərini həyata keçirirdilər. Erməni kommunistlərinin bu cür siyasəti və niyyəti təsadüfi deyildir. Onların bir çoxları əvvəlcə "Daşnaksütun" partiyasının üzvü olmuş, sonra bu partiyadan çıxıb bolşeviklər partiyasına gəlmiş və təbiidir ki, öz millətçi baxışlarını da gətirmişdilər.

Qeyd olunan birinci və ikinci qruplaşmaların strateji və taktiki məqsədləri eyni olduğundan müəyyən mənada hər hansı bir məsələnin həllində razılığa gəlinə bilirdi. Bu qrupların hər ikisi üçün yeganə məqsəd Azərbaycanın sərvətlərini talamaq, müstəqilliyinə son qoymaq idi.

Üçüncü qrup – "beynəlmiləlçi" azərbaycanlı bolşeviklərdən ibarət qüvvələr – R.Axundov, Ə.H.Qarayev, M.D.Hüseynov, H.Cəbiyev və başqaları idi ki, onlar da müəyyən səbəblərdən, xüsusən də gənc və təcrübəsiz olduqlarından, siyasi yetkinliyin olmamasından, sosializm quruculuğunun mürəkkəb məsələlərindən baş açа bilmədiklərindən, respublikada yüksək partiya və dövlət vəzifələrində naşı olduqlarından mürəkkəb hadisələrin axarını düzgün qiymətləndirə bilmirdilər. Onlar özləri də hiss etmədən mirzoyanların, orconikidzelərin təsiri altına düşür, Azərbaycanın müstəqilliyi, yerli spesifik şəraiti ilə əlaqədar məsələlərə lazımi əhəmiyyət verməyərək, yanlış mövqeləri ilə Zaqafqaziya və eləcə də Azərbaycanda milli təmayülün olması barədə fikir yaradaraq, N.Nərimanova və onun tərəfdarlarına qarşı əks mövqedən çıxış edirdilər.

Dördüncü qrup – Xalqın müstəqilliyini düşünən, milli hissli, vətənpərvər azərbaycanlı qüvvələr var idi ki, nicat yolunu yaranmış quruluşda görür, sosializm ideyalarına həddindən artıq inanırdılar. Onlar sonradan yanıldıqlarını başa düşsələr də, artıq gec idi [2, s.90-91].

Aprel (1920-ci il) çevrilişinin ilk günlərindən Bakıda idarəçilik əsasən Bakı partiya təşkilatlarının və Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin erməni-bolşevik rəhbərlərinin əlinə keçmişdi. Onlar AK(b)P Mərkəzi Komitəsini, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetini əslində saymırdılar. Bakı partiya təşkilatının rəhbər işçilərinin bir qrupu – Ruhulla Axundov, Sarkis Danielyan, Anastas Mikoyan, Mirzə Davud Hüseynov, Levon Mirzoyan, Həbib Cəbiyev, Semyon Qutin, Mixail Kaxiani, Vasili Yeqorov, Rəhim Hüseynov, Mustafa Quliyev və başqaları mövcud qərarlara əsaslanaraq, Azərbaycanda milli siyasətin həyata keçirilməsi uğrunda ardıcıl mübarizə aparan N.Nərimanov və onun tərəfdarlarının əleyhinə çıxırdılar. Onlar Nərimanovu müdafiə edən Azərbaycan KP MK katibi Qriqori Naumoviç Kaminskiyə, Azərbaycan partiya təşkilatının görkəmli xadimlərindən Sultan Məcid Əfəndiyevə, Muxtar Hacıyevə, Mirbəşir Qasımova, Həmid Sultanova, Dadaş Bünyadzadəyə, Möhsün İsrafilbəyova (Qədirliyə), Teymur Əliyevə və başqalarına da hücumlar etməyə başlamışdılar [3, v.107]. İxtilaflar sovet partiya quruculuğu, mədəniyyət, təsərrüfat siyasəti məsələlərinin geniş bir dairəsini əhatə edirdi.

Son dərəcə çətin şəraitin olmasına və rəhbərlikdə azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, bu qüvvələr Azərbaycanın mənafeyinə uyğun olmayan, antiazərbaycan siyasət yeridən rəhbərlərə qarşı ciddi mübarizə aparırdılar. Kommunistlər arasında ixtilaflar özünü plenum, konfrans, qurultaylarda daha aydın göstərirdi.

1920-ci illərdə milli məsələlərdəki dolaşıqlıqların başlıca təqsirkarı, türkdilli xalqlara, o cümlədən Azərbaycan xalqına qarşı kin və ədavət bəsləyən İ.V.Stalin idi. O, Azərbaycanda partiya təşkilatlarında işləyən ermənilərdən ibarət bəzi rəhbər işçilər ilə əlaqəyə girərək öz məkrli siyasətini həyata keçirirdi. Milli münasibətlərin kəskinləşməsində mürəkkəb siyasi vəziyyətin, dedi-qodu və təqib şəraitinin yaranmasında İ.Stalin başlıca rol oynayırdı. Ən başlıcası isə istər ərazi bütövlüyü, istərsə də müstəqillik məsələlərində onun antiazərbaycan mövqe tutması danılmaz fakt idi. Əzəli torpaqlarımız olan "Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanda sovet hökuməti qurularsa vermək olar", eləcə də "Mən

Azərbaycanın müstəqilliyinə tərəfdar deyiləm, kommunistlərin biri digərindən müstəqil ola bilməz" fikirləri artıq öz yerini tapmışdı. Rəhbərlikdə olan ixtilaflara gəldikdə isə o, demək olar ki, bu məsələnin dərinliyinə varmayaraq, ancaq solların mövqeyindən çıxış edərək N.Nərimanovu təqsirli bilir, onu heç bir əsası olmadan, burjuaziyanın mülkiyyətdən məhrum edilməsi məsələlərini həll etməkdən boyun qaçırmaqda günahlandıraraq deyirdi: "qocanı (N.Nərimanovu nəzərdə tuturdu) danlamaq lazımdır. O bu qərarların yerinə yetirilməsini istəmir, buna görə də kömək etmir". Əslində bütün bunlar Nərimanovun rolunun hər vəcdlə kiçildilməsi demək idi. İ.V.Stalin 1920-ci il noyabrın əvvəllərində Bakıya gəldi. Onun iştirakı ilə noyabrın 8-də RK(b)P MK Qafqaz bürosu və AK(b)P Bakı komitəsi ilə birlikdə AK(b)P MK plenumu Azərbaycan partiya təşkilatında ixtilaflar məsələsini müzakirə etdi [4, v.9]. Plenumun işində İ.Stalin, Orconikidze, Y.Stasova, N.Nərimanov, Q.Kaminski, H.Sultanov, Ə.H.Qarayev, Sarkis, M.B.Qasımov, R.Axundov, D.Bünyadzadə, B.Mdivani, O.Şatunovskaya, V.Yeqorov, S.Qutin və başqaları iştirak edirdilər. Müzakirələr zamanı yol verilən nöqsanların təqsirini bütünlüklə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin və onun sədri N.Nərimanovun boynuna atmaq meyli qatmaqarışıq, qeyri mütəşəkkil keçən iclasda lap əvvəldən özünü büruzə verdi. Eyni zamanda əsas məsələlərin müzakirəsi zamanı Azərbaycan İnqilab Komitəsinin öz daxilində, Ə.H.Qarayev və M.D.Hüseynov ilə N.Nərimanov arasında ciddi ixtilaflar olduğu da aşkara çıxdı.

Ə.Qarayev öz çıxışında bildirirdi ki, müsəlman kommunistləri arasında iki qrup yaranıb, onlardan biri Nərimanov qrupu, digəri isə Qarayev-Hüseynov qrupudur. Birinci qrup Azərbaycanın müstəqilliyinin tərəfində durur, bizi-ikinci qrupu isə ittiham edirlər ki, Azərbaycanı Rusiyaya satmısınız [4, v.9].

Rusiyaya "satıldıqlarını" təkzib edənlər həddən artıq "beynəlmiləlçiliyə" qapılıb, hər hansı bir məsələdə N.Nərimanov və onun tərəfdarlarına qarşı mübarizə apararaq, qeyri-azərbaycanlılardan olan şovinist ruhlu rəhbərlərin demək olar ki, əlaltısına çevrilmiş olurdular.

Aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycanda sovetləşmənin başlanğıcında hakimiyyətə gəlmiş siyasi qüvvələr arasında yumşaq xətt tərəfdarları – N.Nərimanov və onu müdafiə edənlər aparılan siyasətdə milli xüsusiyyətləri, yerli şəraiti nəzərə almağı irəli sürürdülər. Onların fikrincə, milliləşdirmə ilk vaxtlar ancaq iri və orta müəssisələr və ticarət sahəsinin bir qismini əhatə etməlidir. Şəxsi əmlak və əşyaların müsadirəsi zamanı insan ləyaqətinə, milli heysiyyətinə toxunulmasının əleyhinə çıxırdılar.

Azərbaycan kəndində sosializm quruculuğu işinə dair ixtilaflar və bunun milli münasibətlərə təsiri. Respublika rəhbərliyində mübahisələrə səbəb olan məsələlərdən biri də kəndə münasibət, fəhlələrlə kəndlilərin yaxınlaşması məsələsi idi ki, ətrafında kəskin fikir ayrılığı vardı. Sovet hökumətinin Azərbaycan kəndinə qarşı münasibətində belə mühüm məsələlərə dair mövcud fikir ayrılıqlarına yol verməsi, Azərbaycan SSR rəhbərliyində yaranan kəskin mübahisələr milli münasibətləri daha da gərginləşdirir və hətta qarşıdurma vəziyyətinə gətirib çıxarırdı. Başlıca olaraq torpaq haqqında verilmiş dekretin yerinə yetirilməsi ətrafında mübahisə gedirdi. Bu məsələdə əsasən N.Nərimanovu nəzərdə tutan Lominadze göstərirdi ki: "Müsəlman ziyalıları bizə qarşı dinlə, fanatizmlə, eləcə də şovinizmlə zəhərlənib" [5, v.82].

Lominadze və onun kimi dardüşüncəli kommunistlər vaxtilə Müsavat Partiyasının üzvü olmuş, indi isə kommunist partiyasına gələn müsəlman kəndlilərinə, həmçinin tacirlərə ögey münasibət bəsləyirdilər, hətta bu cür insanları "barışmaz düşmən" adlandırırdılar. Belə münasibətlə müsəlman kəndli və fəhləsi partiyada öz yerini tapa bilməyərək, Şura hökumətindən əksər halda narazı qalırdılar.

Aqrar məsələ və kəndə münasibət son dərəcə aktual olduğundan, rəhbərlikdəki ciddi fikir ayrılığı daha da dərinləşirdi. Azərbaycanın milli mənafeyinə xor baxan Lominadze, Sarkis və onun kimi qeyri-azərbaycanlı kommunistlər yerli şəraiti nəzərə almır, kəndlə şəhərə münasibətdə vahid siyasət yeritməyi müdafiə edirdilər. Lominadze deyirdi: Azərbaycanda bir siyasət olmalıdır, biz iki siyasət apara bilmərik, şəhər üçün ayrı, kənd üçün ayrı [5, v.88].

Halbuki, bu məsələyə çox incəliklə yanaşmaq lazım idi, çünki kəndlinin öz psixologiyası var idi. Yanlış atılmış addım, düzgün olmayan siyasət vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı.

Yerli şərait, adət-ənənədən, psixologiyadan çox-çox uzaq olan kommunistlər kənddə aparılan siyasəti Sovet Rusiyasında olduğu kimi davam etdirmək istəyirdilər. Belələri nəinki varlıları, bütün

kənd əhalisini əksinqilabçı adlandırır və göstərirdilər ki, əgər hərbi hissələr olmasa, sovet hakimiyyətinə qarşı yerlərdə üsyanlar baş verə bilər.

Belə mülahizələri əsas tutanlar kənddə öz zəhmətilə yaxşı yaşayan çoxsaylı ailələri qolçomaq adlandırır, onlara qarşı zor işlədilir, mallarını əllərindən alırdılar. Bu üzdəniraq "beynəlmiləlçilər" kənddə öz əsas vəzifələrini az-çox varlı adamları talan etməkdə, rüsvay edib qovmaqda görürdülər.

N.Nərimanov və onun tərəfdarları belələrinə və onların yeritdikləri siyasətə qarşı mübarizə aparırdılar. N.Nərimanov dəfələrlə Moskvaya, Leninə yazdığı məktublarında, məruzə və çıxışlarında belə siyasətin yanlış və zərərli olduğunu əsaslandırır, Azərbaycanda yerli şəraiti və milli xüsusiyyətləri nəzərə almağı tövsiyə və tələb edirdi. Moskva rəhbərliyi kənddə yaranmış acınacaqlı vəziyyətdən çıxmaq üçün kəndlərdə inqilab komitələrindən yoxsul komitələrə keçməyi və Azərbaycanda partiya rəhbərliyinə yeni adamın göndərilməsini qərara aldı.

1920-ci ilin avqustunda Q.N.Kaminski Azərbaycana rəhbər partiya işinə göndərildi. Kaminski MK katibi kimi məsələyə obyektiv yanaşır, N.Nərimanovun apardığı siyasətin, mübarizənin düzgün olduğunu başa düşür, qəlbən ona hörmət edir və onu müdafiə edirdi. Odur ki, o, Azərbaycanda işə başlayan gündən Sarkis, R.Axundov, L.Mirzoyan, S.Qutin, V.Yeqorov, H.Cəbiyev, M.Kaxiani, M.Quliyev və Bakı Komitəsinin digər üzvləri onun əleyhinə çıxdılar.

Kaminski Nərimanovun apardığı siyasətin hakim partiyanın tutduğu mövqe ilə uyğun gəldiyini, şərq siyasətində onun mövqeyini dəstəklədiyini bildirirdi. Kaminski qeyd edirdi ki, "milli və dini məsələ ilə bir qədər ehtiyatlı olmaq lazımdır. Biz Rusiyada bu işə çox ehtiyatla yanaşırıqsa, burada Azərbaycanda, haradakı kəndli daha dindardır, orada dini məsələyə daha ehtiyatla yanaşmaq lazımdır" [6, v.4].

Kənddəki qarmaqarışıqlığın bir səbəbi də çoxlu səlahiyyətli qurumların məsələlərə müdaxilə etməsi ilə bağlı idi. Məsələn, "Siyasi büro, Partiya komitəsi, Xüsusi şöbə, Ərzaq komissarlığı və s. Bu da ayrı-ayrı orqanların işini qarışdırır, onların arasında narazılıq yaradırdı. Xüsusi şöbələr hər işə, həm vətəndaşların, həm də hərbi idarələrin işlərinə qarışırdı. Onlar özlərinə aid olmayan işləri görür və nəticədə də işdə ciddi dolaşıqlıq yaranırdı" [7, v.112-113].

M.D.Hüseynov Daxili işlər komissarlığını tənqid edərək "onu ölü orqan adlandırır, birbirləri ilə yola getməyən müxtəlif orqanların rəhbərləri o biri orqanı, o biri də digərini ləğv etməyi tələb edirdi" [8, v.117].

Xalq Daxili İşlər komissarı H.Sultanov isə Siyasi büronu yerlərdə sovet aparatını dağıdan 1 nömrəli orqan hesab edir, günahsız adamların həbs olunmalarına yol verildiyini deyirdi [8, v.132].

Nəticə. Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, milli məsələlər və sovet milli siyasəti ətrafında gedən ixtilaflar Azərbaycanda özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi. Belə ixtilafların özünəməxsus xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar. Rusiyadan fərqli olaraq, Azərbaycanda fikir müxtəlifliyi şəxsi intriqalara çevrilərək, ümumi işin xeyrinə deyil, şəxsi mənafeni üstün tutmaqla daha da dərinləşirdi; yaranmış ixtilafların başlıca səbəbi partiyanın və rəhbərliyin Mərkəzdən fərqli olaraq ifrat dərəcədə qeyri-yerli millətlərin nümayəndələri ilə doldurulması idi. Yerli xalqın nə dilini, nə də tarixini bilməyənlər, adət-ənənəsinə biganə qalanlar ilə yerli vətənpərvər rəhbərlər arasında olan narazılıqlar getdikcə artmaqda idi.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan SSR-də milli məsələlər və sovet milli siyasəti ətrafında həmişə qızğın mübahisələr, ixtilaflar olmuşdur. Sovetləşmədən sonra bu məsələ rəhbər dairələrdə heç də birmənalı qarşılanmamış, daim ixtilaflara gətirib çıxarmışdır. Bütün bunlar respublikada milli münasibətlərin daim gərgin olmasına xüsusi təsir göstərməkdə idi. Təsadüfi deyildir ki, milli məsələlərə dair yeridilən xətt tez-tez yüksək dairələrdə müzakirə olunurdu. Müzakirələrdə başlıca olaraq kadrların milliləşdirilməsi, ana dili, xalqın adət-ənənələrinin, milli, həmçinin dini xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, ordu quruculuğu məsələləri, həmçinin şərq məsələsi əsas yer tuturdu.

Aprel (1920-ci il) çevrilişindən sonra məlum oldu ki, respublikada milli siyasətin həyata keçirilməsi əsla rəvan getmirdi. Bu siyasətin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin zəruriliyi ümumən başa düşülsə də, Bakı partiya təşkilatının başlıca olaraq qeyri millətlərdən olan rəhbərləri bu işin mahiyyətini lazımınca başa düşmür və onun düzgün həyata keçirilməsinə mane olur, ciddi müqavimət göstərirdilər.

Bakı partiya komitəsinin, Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin, rayon partiya komitələrinin və rayon icraiyyə komitələrinin, AHİŞ-in, mədən fəhlələri ittifaqının və digər həmkarlar ittifaqı orqanlarının, komsomol orqanlarının, təsərrüfat və kooperativ təşkilatlarının rəhbərləri arasında və aparatlarında yerli əhalinin nümayəndələri son dərəcə az idi. Azərbaycanlı partiya və sovet kadrlarının, ali və orta ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması, onların məsul vəzifələrə irəli çəkilməsi yarıtmaz təşkil edilmişdi. Planlı, məqsədyönlü təşkilatçılıq işi, siyasi iş və mədəni tərbiyə işi sistemi yox idi.

Baxmayaraq ki, Bakı Komitəsi və Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsi müsəlmanlar arasında iş aparmaq məsələləri barəsində bir çox qərarlar qəbul etmişdilər, lakin bu qərarlar yayğın, dayaz və gurultulu xarakter daşıyır, başdansovdu hazırlanır, dərin problemlərə toxunmurdu. Bu isə milli baxışlı, xalqını həmişə xoşbəxt görmək istəyən kommunistlərlə qeyri millətlərdən olan, yerli şərait və milli xüsusiyyətləri nəzərə almayan, öz vəzifələrindən sui-istifadə edən kommunist rəhbərlər arasında ciddi narazılıqlar yaradırdı.

Bakı Partiya Komitəsinin ilk katibi Mikoyan, sonra Sarkis, sonra isə Mirzoyan olmuşdur. N.Nərimanov "Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair İ.V.Stalinə məktub"unda göstərirdi: "Mən bildirirəm ki, bu, ağılla düşünülmüş və düzgün hesablanmış bütöv bir plandır. Hələlik bunu mötərizədə saxlayıram, çünki əminəm ki, bu mötərizələr nəticədə özləri açılacaqlar. Lakin işimin elə ilk günlərindən mən açıq deyirəm: bir çox mülahizələrə görə hələlik erməni yoldaşların görkəmli, məsul vəzifələrə təyin edilməsini dayandırmaq vacibdir" [9, s.31].

N.Nərimanovun İ.V.Stalinə yazdığı tarixi məktubu çox qiymətli bir sənəd olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycanda sovetləşmənin ilk illərində siyasi vəziyyəti daha dərindən və yaxşı başa düşməyə, həm də dövrün ruhunu, ab-havasını hiss etməyə imkan verir. Nəriman Nərimanovun siyasi mövqeyini bildirən sənədlər, onun Mərkəzə yazdığı xəbərdarlıq məktubları, bu məktublarla əlaqədar olan çoxlu digər vacib sənədlər arxivlərdə uzun illər Azərbaycan tarixçilərindən, tədqiqatçılarımızdan gizli saxlanılmışdır. Tariximizin obyektiv və dürüst öyrənilməsi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən belə sənədlərin yalnız Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin əldə olunmasından sonra aşkara çıxarılması mümkün olmuş, bu materialların öyrənilməsi tədqiq olunan illərdə Azərbaycan SSR rəhbərliyində gedən mübarizənin əsl mahiyyətini, N.Nərimanov üçün yaradılan çıxılmaz vəziyyəti, Mərkəzin anti-azərbaycan, şovinist siyasətini başa düşməyə və sənədlərin dili ilə açıb göstərməyə, yeridilən açıq-aşkar hakim millətçilik, şovinist siyasətin bünövrəsinin məhz o illərdə qoyulduğunu başa düşməyə, tariximizi olduğu kimi obyektiv öyrənməyə kömək edir. Həmin sənədlər sovet cəmiyyətinin həyatında stalinizmin sonralar əmələ gətirdiyi fəlakətlərin səbəblərini aydınlaşdırmağa bilavasitə kömək edir.

Moskvaya belə müraciətlər etməklə, bu məktubu yazmaqla Nəriman Nərimanov istəyirdi ki, Azərbaycan SSR-də partiya quruculuğu və milli siyasət sahəsində buraxılan səhvlərə diqqəti cəlb etsin və həmin səhvlər gələcəkdə təkrarlanmasın. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, Nəriman Nərimanov yanılmamış, hələ 1920-ci illərdə hiss edilən əyintilər getdikcə dərinləşmiş, dövlət siyasətinə çevrilmiş və cəmiyyətə böyük fəlakətlər gətirməklə yanaşı, nəticə etibarı ilə sovet cəmiyyətinin özünün məhvinə səbəb olmuşdu.

Həmçinin, sonda bunu da ayrıca qeyd etməliyik ki, respublika rəhbərliyində get-gedə dərinləşən ixtilaflar dövlət idarəçiliyinin bütün sahələrinə təsir etdiyindən Azərbaycan SSR-nin iqtisadi-siyasi vəziyyəti ilə yanaşı, cəmiyyətin mənəvi durumu da potensial inkişaf səviyyəsindən geri qalırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: Mütərcim, 1996, 168 s.
2. Bayramova R.M. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər). Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2007; 196 s.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi: f. 268, siy. 26, iş 32.
4. ARPİİİSSA: f. 1, siy. 1, iş 14.
5. ARPİİİSSA: f. 1, siy. L, iş 8.
6. ARPİİİSSA: f. 1, siy. L, iş 4.
7. ARPİİİSSA: f. L, siy. L, iş 2.

8. ARPİİİSSA: f. 1, siy. 2, iş 2.
9. Nərimanov N.N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub). B.: Azərnəşr, 1992, 80 s.

ДЖАФАР ХАНАЛИЕВ
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет,
Старший преподаватель кафедры «История Азербайджана».
Диссертант кафедры «История Азербайджана
(по гуманитарным факультетам)», Исторический факультет,
Бакинского Государственного Университета

РАЗНОГЛАСИЯ И ОБОСТРЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ ПО ПОВОДУ СОВЕТСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР (первая половина 1920-х годов)

В статье в основном изучены национальная политика и разногласия по национальным вопросам в руководящих кругах в процессе строительства социализма в первой половине 20-х годов XX века Азербайджанской Советской Социалистической Республике. Ссылаясь на архивные источники и научную литературу в проведенном исследовании глубоко исследованы возникшие противоречия по поводу начавшейся советской национальной политики, указаны основные факторы, вызвавшие существующие разногласия, раскрыта истинные цель, определена суть советской национальной политики в Азербайджане после апрельской оккупации 1920 году. Также были исследованы случаи, когда это приводило к эскалации напряженности, политическому конфликту в руководстве Азербайджанской ССР среди азербайджанских коммунистов и не национальных кадров, изучены разногласия по вопросам советской национальной политики в нашей стране.

Ключевые слова: Азербайджанская ССР, национальный вопрос, разногласия, советская национальная политика, национальные отношения.

JAFAR KHANALİYEV
Azerbaijan State Pedagogical University,
Head teacher of the Department "History of Azerbaijan".
Dissertation student of Baku State University, Faculty of History,
Department of "History of Azerbaijan (Humanities Faculties)"

CONTROVERSİES AROUND THE SOVİET NATİONAL POLİCY İN THE AZERBAİJAN SSR AND THE AGGRAVATİON OF NATİONAL RELATİONS (early 1920s)

In the article, mainly in the first half of the 20th century, in the process of building socialism in the Azerbaijan Soviet Socialist Republic, the disagreements that occurred in the leadership circles around the Soviet national policy and national issues were studied. In the conducted research, on the basis of references to archival sources and scientific literature, the contradictions regarding the Soviet national policy, which began to be implemented in Azerbaijan after the April (1920) invasion, were deeply investigated, the main factors that caused the existing disputes were indicated, and the true nature of the Soviet national policy was explained. Also,the existing disputes on national issues between patriotic Azerbaijani communists and personnel from non-nationalities in the leadership of the Azerbaijan SSR, the impact of the struggle over Soviet national policy on national relations in our country, the tension in national relations, and cases of political conflicts were investigated.

Keywords: Azerbaijan SSR, national issue, disputes, soviet national policy, national relations.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 noyabr 2023-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Azad Rzayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.